

Stichting

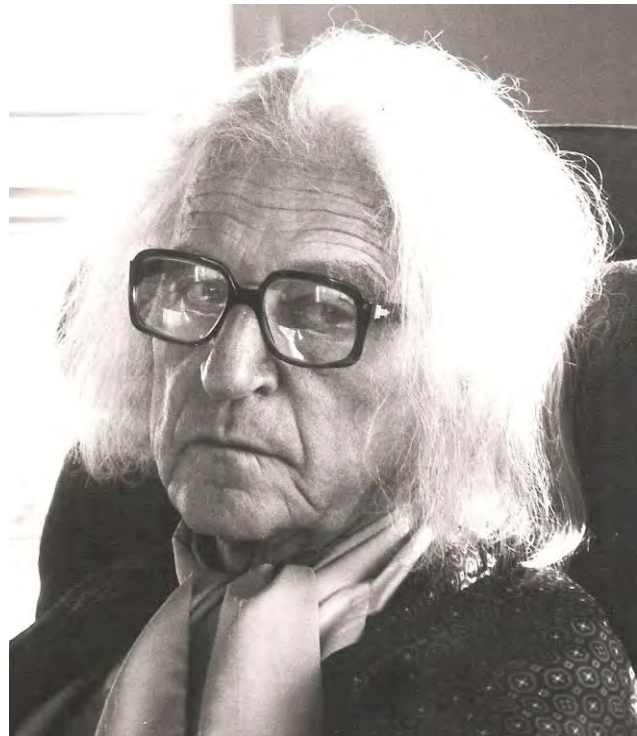
MEMORIAAL

ter bevordering van literatuur en kunst

Nieuwsbrief 12, december 2011

EEN KWART EEUW GELEDEN...

Een kwart eeuw geleden, op 13 december 1986, overleed, vierentachtig jaar oud, de Duitse dichter en humanist Wolfgang Frommel in zijn woning aan de Herengracht te Amsterdam. Deze gebeurtenis willen wij herdenken omdat wij hem veel verschuldigd zijn, méér dan wij hier, op beperkte schaal, kunnen uitdrukken. De stichting Memoriaal werd in 1997 opgericht. Frommel heeft van ons bestaan dus niet geweten. Toch is hij met ons verbonden omdat veel wat hij ons in onze jonge jaren heeft bijgebracht voortleeft in de geest van onze stichting.

De beperkte ruimte die ons ter beschikking staat verhindert dat wij zelfs maar een korte schets van zijn veelbewogen leven zouden kunnen ontwerpen. Degenen die Frommels biografie willen leren kennen verwijzen wij naar de publicaties die daarover verschenen zijn. Hijzelf heeft tijdens zijn leven nog gezorgd voor een overzicht over wat hij bedoelde en bereikte in een tentoonstelling getiteld *Castrum Peregrini. Een uitgeverij in het teken van Stefan George*. Deze tentoonstelling, die gehouden werd in de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel in 1979 en in het Rijksmuseum Meermanno-Westrianum te Den Haag in 1980, gaf aan de hand van voorwerpen, foto's en teksten (publicaties en handschriften) een indruk van Frommels activiteiten vóór de tweede wereldoorlog (vanaf 1930), tijdens die oorlog en erna, vooral als geestelijke vader van het tijdschrift *Castrum Peregrini* en als promotor en uitgever van vele andere herdenkingsboeken, dichtbundels en studies verzorgd door de bijbehorende uitgeverij. Een rijk geïllustreerde catalogus van 177 pagina's begeleidde de tentoonstelling. Een andere afsluiting van zijn levenswerk vinden we in een dichtbundel onder de titel *Wandlungen und Sinnbilder*, die in 1982 ter ere van zijn tachtigste verjaardag door de *Castrum Peregrini Presse* in 500 exemplaren werd gedrukt. Het was de tweede dichtbundel (de eerste was in 1937 onder de titel *Gedichte* nog in Duitsland verschenen) van zijn hand.

Na Frommels overlijden in 1986 verzorgde de al in 1958 opgerichte Stichting *Castrum*

Peregrini een tentoonstelling die speciaal aan de figuur van Wolfgang Frommel was gewijd, met een vergelijkbare opbouw als die van 1979/80, onder de titel *Argonaut im 20. Jahrhundert. Wolfgang Frommel, ein Leben in Dichtung und Freundschaft*. Die tentoonstelling werd in 1994 in het Oberrheinische Landesmuseum in Frommels geboortestad Karlsruhe gehouden. Een wederom rijk geïllustreerde catalogus, verzorgd door de *Castrum Peregrini Presse*, begeleidde de tentoonstelling. Al eerder, in 1987, was van het tijdschrift *Castrum Peregrini* (nr 176), een bijzondere herdenkingsaflevering verschenen, waarin 40 auteurs, vrouwen en mannen, hun aanhankelijkheid en zijn "Ausstrahlung und Prägekraft bezeugen". Onder de artikelen die elders ter herdenking van Frommel verschenen noemen wij een groep van drie in het tijdschrift *Duitse Kroniek* 17 van 1987, p. 16-52: Jan Aler, 'In Memoriam Wolfgang Frommel 1902-1986'; Jattie Enklaar, 'Zu einem Gedicht von Wolfgang Frommel' en Frank Ligtoet, 'Wolfgang Frommel en Nederland.'

De beste manier om Wolfgang Frommel te leren kennen is misschien wel de geregelde omgang met het tijdschrift *Castrum Peregrini*, waarvan de uitgave weliswaar in 2007 werd stopgezet, maar dat in vele bibliotheken te vinden is en nog altijd bekeken, doorgebladerd, gelezen kan worden, waarbij men al gauw ontdekt wat voor een schatkamer van de Europese cultuur daarin verborgen ligt. Wolfgang Frommel staat overigens niet als redacteur (alleen als één van de drie 'Paten') vermeld, maar in feite was hij de grote inspirator en praktische leider van het tijdschrift. Wie het 'Gesamt-Register der Hefte 1-250, Jahrgang 1 (1951) – Jahrgang 50 (2001), verschenen in 2002, opslaat zal daarin onder de naam Wolfgang Frommel (p. 13) een curieus aantal namen verzameld zien: C.P de la Fournière, Lothar Helbing, Sebastian Heller, Wolf Kilian, F.W. L'Ormeau "und anonym". Naast zijn eigen naam gebruikte Wolfgang Frommel dus maar liefst 5 verschillende schuilnamen en publiceerde hij ook anoniem in het tijdschrift. Men zou dit feit als een verstoppertje spelen kunnen misverstaan. In werkelijkheid werd in het gebruik van schuilnamen, ook door anderen, maar vooral door Wolfgang zelf, een bepaalde mentaliteit uitgedrukt: men wilde vooral de aandacht vestigen op het product, niet op de producent. Een bestrijding van de persoonlijke ijdelheid was al gegeven tijdens de oorlogsjaren, toen men iedere openbaarheid vermeed en het gebruik van schuilnamen, ook in het dagelijkse leven, nodig en gebruikelijk was. Zo zijn zelfs nog na afloop van de tweede wereldoorlog, in het herdenkingsboek *Castrum Peregrini* (gedateerd op 31 oktober 1945) onder alle bijdragen alleen de voorletters van de auteurs vermeld. Nog in 1950 publiceerde Chris Dekker zijn dichtbundel *Vreemdeling*, verschenen in de *Castrum Peregrini Handpersreeks*, anoniem. Instinctief, mogelijk niet zozeer principieel, kozen sommige auteurs in het tijdschrift voor een schuilnaam, ook lang na de oorlog, om daarmee uit te drukken, dat zij deel uitmaakten van een gemeenschap waarvan het belang hoger stond dan hun persoonlijke faam.

Wolfgang Frommel bepaalde, in samenwerking met zijn medewerkers (vooral Claus Bock en Manuel Goldschmidt) de inhoud van iedere aflevering van het tijdschrift. Dat was niet eenvoudig, want men wenste streng selectief te zijn en tegelijk was het steeds moeilijk om bijdragen van dat te selecteren hoge niveau te vinden. De eeuwige jacht op geschikte bijdragen "joeg" de drie heren, maar vooral Wolfgang Frommel

zelf, door heel Europa. Hoewel het tijdschrift in Amsterdam verscheen, werd het eigenlijke redactie-werk dikwijls op een afgelegen, rustige plek ergens buiten Nederland verricht. Geen wonder, dat men zijn hart vasthield toen steeds meer bleek, al vóór zijn overlijden, dat Wolfgang niet meer in staat was die "jacht" vol te houden en geschikte artikelen te verzamelen. Hoe kon dat door hem bepaalde niveau zonder hem gehandhaafd blijven? Na Frommels dood was vooral Claus Bock de garant voor het voortbestaan, dat wil zeggen het niveau, van het tijdschrift. Toen ook hij op moest geven, was het lot van dat bijzondere blad bezegeld.

Waaruit bestond het bijzondere? Men zou het zo kunnen stellen: het was de symbiose, de geestelijke versmelting, van twee geesten, van twee werelden, een dode en een levende. "Een uitgeverij in het teken van Stefan George" - zo luidde de ondertitel van de catalogus van de tentoonstelling in 1977. Dat een uitgeverij in het teken van één enkele dichter kan staan, mag al uitzonderlijk heten, vooral wanneer men, bij het doorbladeren van de jaargangen van het tijdschrift, ziet dat het allerminst om een uitsluitende cultus van die dichter gaat, zoals dat wel gebeurt in publicaties van een vereniging of stichting die de werken van een beroemde dichter in ere houdt en propageert. Wolfgang Frommel leefde in de uitstraling van de persoon en het werk van die Duitse dichter, die voor zichzelf en de zijnen een heel eigen geestelijk "rijk" had opgebouwd. Maar Wolfgang was geen slaafse geest, integendeel: hij wist een heel eigen kleur aan zijn eigen leven en werk te geven. En die kleur bepaalt ook het karakter van het tijdschrift, dat open stond voor de hele rijkdom van de Europese en buiten-Europese (in het bijzonder Arabische) cultuur. Toch was het tijdschrift geen voorbeeld van één van die literaire of "schöngestige" bladen, die de Europese traditie in het algemeen, "objectief" en daardoor vaak kleurloos en willekeurig in stand houden. Nee, het blad van Frommel was in hoge mate wat men zou kunnen noemen eenzijdig en uitdagend, zoals ook het dichtwerk van George in hoge mate uitdagend genoemd kan worden, niet om der wille van de provocatie, maar vanwege een zelfstandige kijk op de problemen van de eigen tijd. En juist dat, moeilijk te omschrijven, karakter, zorgde voor die strenge selectie die hierboven werd genoemd. Zo werd het karakter van het tijdschrift in hoge mate bepaald door het karakter van Wolfgang Frommel zelf.

Hij heeft zelf de bedoeling van het tijdschrift aldus samengevat: *Im übrigen sind wir davon überzeugt, dass man in Zeitläuften wie den unsrigen mehr noch als sonst das stete, leise und dichte Wachstum der Natur nachzuahmen hat. Das echte Leben verwirklicht sich nicht in grossen Gebärden. Allem Schauspielerischen und Plakathaftem entgegengesetzt, fügt es Zelle an Zelle, webt es seinen leuchtenden Teppich in unscheinbaren engen Maschen. Wir planen nicht, die Castrum-Reihe ad infinitum fortzusetzen. Aber wenn wir sie zu einem nahen oder fernen Zeitpunkt beenden, so hoffen wir, nicht eine additive Folge besserer oder schwächere Beiträge unseren Lesern vorgelegt zu haben, sondern eben ein solches vielfach verschlungenes Ganzes, ein sei es noch so kleines Stück grüner Moosdecke, die auf dem kahlgewaschenen Felsen der Zeit Wurzel fasste, - ein Stück neuen und heilen Lebens.* (Castrum Peregrini 30, 1956, p. 12)

Eén van de emanaties van Wolfgangs persoonlijkheid was, dat hij, in tegenstelling tot George, die zijn brieven zo kort mogelijk hield en tot strikte mededelingen beperkte, een fervent briefschrijver werd. Daarin was hij vergelijkbaar met de door hem

hooggewaardeerde Joodse jeugdvriend van George, Karl Wolfskehl, voor wie de verstandhouding per brief, voornamelijk uit zijn ballingschap in Nieuw Zeeland, een voor hem vitale manier van communicatie was geworden. Bij Wolfgang kwam het brieven-schrijven voort uit een andere opvatting over en een andere vorm van omgang met zijn familie en vrienden dan die welke eerder bij George bestond. Wolfgang was in feite een familiemens en ook zijn vriendenkring beschouwde hij, die geen gezin stichtte, als zijn familie, als zijn *familia spiritualis*. Evenals bij Wolfskehl ontwikkelde zich de onderlinge verstandhouding per brief pas echt na de tweede wereldoorlog, toen de beslotenheid en de onderduikperiode die daarbij hoorde was afgelopen. In de disparate situatie die daardoor ontstond – iedereen kon gaan waar hij wilde en door beroep of roeping werd gedwongen te gaan – probeerde Wolfgang door het schrijven van brieven en briefkaarten (vele honderden zijn er bewaard), de onderlinge samenhang in stand te houden. In de periode van het bestaan van het tijdschrift *Castrum Peregrini* (vanaf 1951) kwam daarbij nog de noodzaak contacten met de verschillende medewerkers, die over de hele wereld verspreid leefden, te onderhouden. Het gevolg is een indrukwekkende correspondentie, waarvan pas een klein deel is gepubliceerd.

Wanneer wij 25 jaren na zijn dood de balans opmaken, dan moeten wij vaststellen, dat het werk van Wolfgang Frommel niet op de wijze is voortgezet die hij wenste. Zijn vriendenkring viel uiteen en het tijdschrift veranderde langzaam van karakter tot het in 2007 werd opgeheven. De stichting *Castrum Peregrini* bestaat nog wel, maar het bestuur heeft zich losgemaakt van de door Wolfgang Frommel geformuleerde taak en ideologische richting. De meeste vrienden, waarop hij destijds bouwde, zijn overleden en er is geen jonge generatie zichtbaar die de fakkel, zoals Wolfgang dat wenste, kan overnemen. Hier en daar smeulen nog vuren, maar er is veel optimisme nodig om te veronderstellen dat één of meer daarvan zullen oplaaien tot de vurige overgave die nodig is om Wolfgangs geestelijke erfenis verder te dragen. Evenwel: Gods wegen zijn ondoorgrondelijk en we weten niet of niet ergens, in een afgelegen hoek, zijn geest weer zal herleven.

We laten hieronder een persoonlijke herinnering van één van de leden van ons bestuur volgen. Deze geeft een indruk van de uitstraling van hem die nu 25 jaren geleden, op 13 december 1986, overleed.

Het bestuur van der Stichting Memoriaal.

VOILÁ, UN HOMME!

Ze zeggen: hij was een tovenaar
Ze zeggen: hij was geen tovenaar
Ze zeggen: hij was een magiër
Ze zeggen: hij was geen magiër.
Wat was hij dan? Hij was een mens
Buitengewoon een mens, compleet een mens.
Wie is compleet? Geen mens, behalve hij.

oud, anoniem liedje

Of men nu behoorde tot degenen die hem een leven lang – ook na zijn overlijden in 1986 – trouw bleven of zich van hem distantieerden, zijn sterke invloed op die mensen is onmiskenbaar. Sommigen hielden en houden niet op hem te prijzen, anderen begonnen of beginnen hem te laken, als vriend, als minnaar, als inspirator, als mentor, als geestelijk leider, als schrijver, als dichter. Op zijn grafsteen, bij het kerkje van Spaarnwoude, staat AMICUS ET POETA. Daarmee is veel gezegd, maar niet alles. Wolfgang is door sommigen vergoddelijkt, door anderen “verteufelt”. Tussen deze twee uitersten bestaan vele schakeringen, maar niemand bleef onverschillig, of zijn/haar ogen waren “verklebt”.

Hoe mijlenver ben ik verwijderd van dat eerste ogenblik, toen ik, als achttienjarig de man ontmoette over wie ik, thuisgekomen, tegen mijn moeder zei: “ik heb vandaag een mens gezien!”! Mijn moeder begreep dat niet; zij merkte droogjes op: er zijn toch zovél mensen!? Ik ging daar niet op in, ik was nog te weinig ontwikkeld om te beseffen, dat ik een diepzinnige uitspraak had gedaan. Ik bedoelde te zeggen, dat ik, volkomen onverwacht de indruk had gekregen van een compleet mens, van iemand die het leven in al zijn schakeringen kende en vertegenwoordigde. Je moet jong zijn of jong van hart en onbevangen, om voor zo'n indruk, die een diepe waarheid inhoudt, open te staan. Pas veel later ontdekte ik dat Napoleon precies hetzelfde had gezegd toen hij Goethe ontmoette: “voilà, un homme!”

Ik heb gedurende een heel leven, waarin zich een langdurige vriendschap met die man ontwikkelde, kunnen vaststellen dat mijn eerste indruk juist was. Wolfgang Frommel was een compleet mens. Het was één van die hemelse toevallen, die onverklaarbaar bijna, in een mensenleven kunnen voorkomen en het voorgoed bepalen, dat mij met hem samenbracht. Daarvoor bestond eigenlijk geen enkele reden. Frommel was een toevallig in Nederland wonende, voor het Hitler-regime uitgeweken en door de oorlog overrompelde Duitse emigrant. Ik was een gymnasiast die graag in boekhandels rondneusde, sinds ik, als 16-jarige, de dichtkunst als een alles beheersende hartstocht in mijn leven had ontdekt. Maar Frommel was ook een Sokrates, een jager op jonge mensen die bij hem en zijn geestelijke wereld zouden passen. Hem bezielde die intense drift van de “verwekking in het schone” (“tekos en kalooi”), die ook Sokrates eens had bezielde. De liefderijke opvoeding van jongens die “uit het goede hout gesneden” waren, zoals die andere grote Griekse stichter van een vriendenkring, Pythagoras, de door hem

uitverkorenen omschreef, werd ook door Frommel nagestreefd. Maar Frommel leefde in een andere, moderne wereld, een wereld, die voor zo'n soort opvoeding, die niet op het verdienen van geld (zoals bij ons gebruikelijk en ook al in het klassieke Athene bij de z.g. Sophisten), maar op vrijheid en vriendschap berustte, geen begrip had.

Die eerste ontmoeting, die nog niet uitliep op een kennismaking, had plaats in een destijds bekende boekhandel aan de Keizersgracht, Swets en Zeitlinger, op een late wintermiddag tussen Kerstmis en Nieuwjaar 1943, dus midden in de tweede wereldoorlog. Wolfgang verscheen toen voor mijn verbaasde ogen als een soort visioen, toen hij, in het licht van de ingang van de boekhandel, die hoger lag dan de rest van de winkel, daar stond en de winkel overzag. Hij droeg een Baskische baret en was gehuld in een wijde grijze mantel. In zijn rechterhand hield hij een stok met een zilveren knop, waarvan ik dacht dat het een doodshoofd was. Toen hij de paar treden naar de winkel zelf afdaalde, verloor ik hem uit het oog, maar naderhand verbeelde ik mij, dat hij naast mij was gaan staan en een regel in het boek aanwees, dat ik opengeslagen voor mij hield en waarin ik las. De door hem aangewezen regel herinner ik mij niet, maar het gebaar was veelzeggend, terwijl wij niet één woord wisselden.

Wolfgang, zoals ik hem verder zal noemen, woonde bij de schilderes en glazenierster Gisèle van Waterschoot van der Gracht in een huis op een mooi punt aan de Herengracht in het centrum van Amsterdam, ik met mijn moeder en jongere broertje in Amsterdam-Zuid, voorbij het Concertgebouw, waar ik een kamer "tegenover de hemel" had betrokken. Ik bezocht de gymnasiumafdeling van een lyceum, Wolfgang leefde in betrekkelijke armoede als gast in een gastvrije woning, waar hij – als niet Jood – ook nog enige Joodse onderduikers onder zijn hoede had genomen. Onze eerste ontmoeting, die, evenals de tweede, nog niet op een kennismaking uitliep, en dé, alweer door een toeval tot stand gekomen, beslissende derde ontmoeting, heb ik elders beschreven. Hier wil ik liever ingaan op het vervolg van onze kennismaking.

Wolfgang was 42 jaar oud toen ik hem leerde kennen. Wij verschilden 24 jaar in leeftijd. Dat was niet teveel en niet te weinig. Hij was in de volle kracht van zijn leven en stond geestelijk, kan men zeggen, in volle bloei. Dat was, gezien de omstandigheden, een geluk, want hoe zou hij anders opgewassen geweest zijn tegen de enorme problemen die de oorlogsjaren met zich mee brachten? Hij werd zelf voortdurend bedreigd, zowel door de bezetters, die iedere Duitser in de "Wehrmacht" wilden inlijven, als door die collega-emigranten en Nederlanders, die hem wantrouwden juist omdat hij een Duitser was of om andere redenen. Maar ook die jongeren, waarom hij zich bekommerde, liepen als Joodse onderduikers voortdurend gevaar en moesten geholpen en beschermd worden. In feite had hij maar één doel: zijn vrienden door de hel van de oorlog heen te loodsen en te redden. De geestelijke kracht daartoe ontleende hij aan zichzelf en aan de dichter Stefan George, wiens werk en levenshouding hij als voorbeeldig beschouwde. Van meet-af-aan was ik geïmponeerd door het feit, dat een man die geestelijk zo volledig vrij, onafhankelijk en origineel bleek te zijn, zich zo totaal kon overgeven en onderwerpen aan het werk van een door hem vereerde Meester. Eerst aanvaarde ik dat als een boeiend fenomeen, later begreep ik het, toen ikzelf rijp genoeg was om in te zien en te beleven dat onderwerping aan een echte meester pas tot een echte vrijheid leidt. Alleen al het woord "onderwerpen" heeft tegenwoordig een nare klank. Ik bedoel het

dan ook niet in een slaafse zin, maar in die van een vrijwillige keuze en erkenning van het hogere, het goddelijke, in een ander mens en in het menselijke leven. Ook kwam ik langzamerhand, dank zij Wolfgang, tot de overtuiging, dat ieder tijdsgewricht en ieder werelddeel zijn eigen goddelijke wet en eigen verkondiger daarvan heeft en dat de dichter Stefan George, meer dan welke andere kunstenaar van onze tijd ook, voor Europa de eigentijdse stem is van die goddelijke macht.

Ikzelf verkeerde in een labiele geestelijke positie, toen ik Wolfgang leerde kennen. Aan de ene kant voelde ik mij als dichter vrij en onafhankelijk van geest en overschatte ik mijn eigen mogelijkheden. Aan de andere kant werd steeds meer duidelijk dat ik op eigen kracht niet meer verder kwam en dreigde ik in een bodemloos pessimisme te verzanden. Ik wilde, met mijn vriend Gabriel, de Nederlandse dichtkunst vernieuwen in de geest die eens de door ons vereerde dichters van de beweging van 1880 in Nederland had bezielde, een soort revolutie om de revolutie. Wij organiseerden voor dat doel, al in 1943, een club van jonge dichters en schrijvers om ons heen, in de hoop dat wij daarmee een vernieuwing konden bereiken. Maar het leven binnen die club eindigde in nooit eindigende discussies. Dat probleem legde ik bij mijn eerste bezoek aan het hoge grachtenhuis, waarin Wolfgang woonde, aan hem voor. Hij begreep mijn hartstocht voor de dichtkunst en mijn drift tot samenzwering die uit onze poging tot groepsvorming bleek, maar hij maakte ook duidelijk, dat, wanneer er niet een gemeenschappelijke geestelijke basis bestaat, zo'n onderneming gedoemd is te mislukken. Niet zonder trots wees hij mij op zijn eigen vriendenkring, waar die door mij gewenste saamhorigheid wel bestond en een minstens even revolutionaire geest inderdaad tot vernieuwing leidde. Daar waren jonge dichters, schrijvers, schilders en anderen die eensgezind en toch ieder op zijn eigen manier en naar eigen vermogen een hoog ideaal najoegen. Dat sprak mij aan en, door de jaren heen, begon ik te zien dat hij gelijk had.

Ook leerde ik in de loop van de tijd inzien, mede dankzij de geschriften van Percy Gothein, de oudere vriend van Wolfgang die de wereld van Stefan George voor hem geopend had, dat het geen zin heeft steeds opnieuw dezelfde muren te bestormen en met veel moeite en bloedvergieten nieuwe bressen daarin te slaan, vooral wanneer vlak naast je zo'n bres al bestaat, waardoor je moeiteloos de stad kan betreden die je veroveren wilde. Er vielen, kort en goed, heel veel vermeende moeiten en taken van mij af die al door anderen waren uitgehouden en volbracht, toen ik door Wolfgang in George's wereld werd opgenomen. Ik kon mij nu ongestoord aan de ontplooiing van mijn eigenlijke talenten wijden zonder het gevoel eerst allerlei door anderen veroorzaakte wantoestanden te moeten opruimen. En daar, in mijn eigen geest en gemoed, was nog erg veel te doen en te verbeteren, zoals spoedig bleek.

Wolfgang was een demonisch mens. Zijn ongewone talenten hadden zich naar alle kanten ontwikkeld, maar waren niet – een gevaar dat hem ooit bedreigde – in de ongebreidelde wildgroei van een eigengereide artiest ontaard. Zij waren getemd en onder het juk van een hogere geest gedwongen door toedoen van zijn oudere vriend Percy Gothein, die, zelf een oerkrachtige figuur, op zijn beurt door George zelf bedwongen was. Zo waren zij beide, Wolfgang en Percy, in harmonie gekomen met zichzelf en de wereld. Ijdele zelfzucht, die in ieder mens woont, hadden zij overwonnen door vrijwillige onderwerping aan een hogere macht. Dat voorbeeld kreeg ik als 18-

jarige voor ogen zonder nog te begrijpen, hoe de vork in de steel zat. Ik besepte niet, dat mij die ijdele zelfzucht te pakken had. Na een eerste periode van inwijding in zijn wereld, heeft Wolfgang, met onnavolgbaar geduld en nooit tanende vriendschap, door een soms zeer harde aanpak, die ijdelheid in mij weten te overwinnen. Dat deed ik in feite zelf, door niet te vluchten, zelfs niet in de periode van wanhoop – een oplossing die door anderen, meestal tot hun eigen en ons verdriet, wel eens werd gekozen.

Tijdens één van onze eerste ontmoetingen in het voorjaar van 1944 had ik aan Wolfgang, op zijn verzoek, ook eigen gedichten voorgelezen. Ik kreeg toen de indruk dat hij mij op grond van die gedichten nader wilde leren kennen en in zijn kring opnemen. Ook herinner ik mij, dat hij mij, in die begintijd, eens gedichten van zichzelf voorlas en dat ik toen voelde dat hij een echte dichter was en dat ik hem waardig bevond mijn vriend te worden (zo zelfverzekerd was ik toen!). De dichtkunst was dus van beide zijden beslissend voor de aanvaarding van de een door de ander als vriend. Overigens waren wij verre van gelijkwaardig. Wolfgang was oneindig veel wijzer en onderlegder dan ik en inderdaad de ideale leermeester voor een wilde natuur als de mijne, die op het punt stond ten onder te gaan aan zelfzucht en wanhoop. Door de oriëntatie van zijn geestelijke wereld op die van Stefan George opende Wolfgang voor mij een veel wijdere geestelijke horizon dan ik ooit in eigen land had kunnen ontdekken. Hij deed dat niet door filosofische of principiële richtlijnen uit te delen, maar door het voorbeeld van zijn eigen leven, dat gericht was op de vorming en in stand houding van een 'familia spiritualis'. Die geestelijke familie stond onder hoge druk, vooral vanwege de oorlog. Maar juist die hoge druk veroorzaakte een tegendruk van binnen uit, die een veel intenser leven met zich meebracht dan onder gewone omstandigheden mogelijk zou zijn geweest. Letterlijk en figuurlijk was ons leven voortdurend in gevaar en daardoor leefden wij bewust of onbewust intensiever dan ooit. Ons geestelijk voedsel waren de gedichten van George en van de geestelijke cultuur waarop deze dichter zich beriep. Onder de dichters waren het vooral de klassieken, Dante, Shakespeare, Hölderlin, Goethe, Baudelaire, Rimbaud, Verlaine en Mallarmé die gelezen werden. Maar daarom heen had Wolfgang een hele groep van schrijvers die hij voor zijn grote werk over George en het Christendom, zijn *Templer und Rosenkreuz*, bestudeerde, zoals Meister Eckhart, Hildegard von Bingen, Jakob Boehme (wiens werken in Eleutheropolis = het 17de eeuwse Amsterdam gedrukt waren) en anderen, die wij leerden kennen.

Overigens waren wij allerminst boekenwormen. In het huis aan de Herengracht was het een va-et-vient van vrienden en vertrouwden, die afkwamen op de levendige geest die er heerste. Wolfgangs huis werd ons eigenlijke tehuis, méér nog dan dat van onze ouders. Elk vrije uur dat wij van school weg konden besteedden wij aan onverwachte bezoeken aan Wolfgang of andere vrienden die verspreid over de stad woonden of ondergedoken zaten. Maar Wolfgang was en bleef het middelpunt. Als geen ander verenigde hij ernst en luim en wist hij iedereen te boeien door de onuitputtelijke rijkdom aan verhalen en anekdoten die zijn Dionysische geest uitstrooide als goudstukken voor iedereen, maar vooral, natuurlijk voor de kern van zijn vrienden.

RUNE
VON
WOLFGANG I.N
FREUNDSCHAFT
MCMXXXVIII
WEIHNACHTEN
PARIS

So gab der schöne EROS mir zu winken
Ab mich mein schwitz zu Deinem herd geleitet :
Lass uns nach jahres frist Dir innig winken,
Dir deren blick uns seitdem treu begleitet ..

Für Rune
 von Wolfgang
 Noël 1938

Das bunte spiel der florentiner frauen
 Kann jetzt mich nur im traume noch ergauen:
 Doch kehre ich wieder - suchen was ualor
 Mein herz - mein aug - mein mund und auch meinohre

Deze twee ongepubliceerde kwatrijnen schreef Wolfgang Frommel in Parijs voor Rune von den Steinen, die in Florence een pension hield en bij wie hij eerder gelogeed had. Wij danken de erfgenamen voor de permissie de twee reproducties (links Poussin, rechts een illustratie uit een oud handschrift) en de kwatrijnen voor deze gelegenheid af te drukken.

PUBLICATIES VAN DE STICHTING MEMORIAAL

Uitgaven in eigen beheer:

UIT DE DAGBOEKEN VAN EEN RECTOR, DR. J. HEMELRIJK. 256 p. met talrijke illustraties, deels in kleuren, en een biografie. Tweede druk 2002. ISBN 90-806849-2-9. Prijs: € 18,- Voor donateurs: € 15,-. Uitverkocht.

Reinout Vreijling, TOEN. Gedichten. 25 p. 2001, in een beperkte oplage van 150 ex. Prijs: € 9,- Voor donateurs: € 8,-.

Corrado Hoorweg, DE OUDE OLIJFBOOM. Gedichten. 124 p. Uitgave: Stichting Memoriaal, 2000, in een beperkte oplage van 50 ex. Prijs: € 16,- Voor donateurs: € 12,-

Stefan George, HYMNEN. Duitse gedichten met vertaling in het Nederlands, verzorgd door een vertalercollectief, met een toelichting. 55 p. 2002. ISBN 90-80684910. Prijs: € 9,- Voor donateurs: € 8,-.

EEN VOGEL OP JE SCHOUDE, ERINNERUNGEN AN F.W. BURI. Samenstelling en redactie: E. Marianne Stern. 294 p. met talrijke illustraties. Hilversum 2010. ISBN 978-94-90696-02-3. NUR 321. Prijs: € 25,00.

In de AD HOC reeks:

Deel 1: Heinz Aufrecht, ESCAPADE 1945. Twee herinneringen. 56 p. met drie illustraties. Oud Zuilen 2005. Tweede druk 2006. ISBN-10: 90-806849-5-3 en ISBN-13: 978-90-806849-5-9. Prijs: € 10,-

Deel 2: Jaap van Rossum du Chattel, DOOR DE JAREN. Korte verhalen. 73 p. met twee illustraties. Oud Zuilen, 2006. ISBN 90-806849-3-7. Prijs: € 12,50

Deel 3: Michael Valeton, SPAANSE REIS EN ZEEUWSE RAMP. Herinneringen uit de vijftiger jaren van de twintigste eeuw. 69 p. met 11 afbeeldingen. Oud Zuilen, 2006. ISBN-10: 90-806849-4-5 en ISBN-13: 978-90-806849-4-2. Prijs: € 12,50

Deel 4: Conrad M. Stibbe, DRIE ARCHEOLOGISCHE TOESPRAKEN. 72 p. met 22 illustraties. Oud Zuilen 2007. ISBN 978-90-806849-6-6. Prijs: € 12,50

Deel 5: Gabriel van Emmichoven, GEDICHTEN. 47 p. met een portrettekening van de dichter door Haro Op het Veld. Oud Zuilen 2009. ISBN 978-90-806849-9-7. Prijs: € 12,50

Deel 6: Verschillende auteurs, HARO OP HET VELD, TEKENAAR, SCHILDER, BEELDHOUWER. Redactie: Corrado Hoorweg, Christiane Kuby, Camillus op het Veld. 72 p. met talrijke illustraties in kleur. Amsterdam 2010. ISBN 978-94-90696-01-6-9-7. Prijs: € 20,00.

In de reeks CAHIERS:

Deel 1: Conrad M. Stibbe, Stella Ruhe en anderen, HEINZ AUFRECHT (1925-2007). IMPRESSIES VAN VRIENDEN. 63 p. met 17 illustraties. Oud Zuilen 2008. ISBN 978-90-806849-6-6. Prijs: € 8,-

Deel 2: Reinout Vreijling, NIMFEN EN LEGIOENEN. Gedichten. 47 p. met 3 illustraties. Oud Zuilen 2008. ISBN 978-90-806849-7-3. Prijs: € 8,-

Deel 3: Wolfgang Osthoff und Bruno Pieger, EROS UND ETHOS - GEGEN THOMAS KARLAUFS GEORGE-BILD. 44 p. Met drie illustraties. ISBN 978-90-806849-8-0. Prijs: € 8,-

In samenwerking met erkende uitgevers:

J.G. van Rossum du Chattel, C.M.Hoorweg et alii, EL GRAN BAL, Leven en werk van Chris Dekker (1922-1996). 310 p. met talrijke illustraties. Uitgeverij van Gruting, Westervoort, 2005. ISBN 90 75879 288. Prijs: € 30,-

Corrado Hoorweg, Michael Valetton, Olaf Weyand (red.), AAN DER DROOMEN TORENTTRANS. WERK EN LEVEN VAN VINCENT WEYAND (1921-1945). 286 p. met talrijke illustraties. Uitgeverij van Gruting, Westervoort, 2008. ISBN 879-90-75879-438. Prijs: € 25,-

OP EEN HEUVELTOP IN OVERIJSEL, Leven en werk van Selina Pierson. 237 p., met talrijke afbeeldingen en een biografie. Uitgave: De IJsselacademie, Kampen, 2002. ISBN 90-6696-142-8. Prijs: € 12,50

Constantijn Huygens, JOURNAAL VAN DE REIS NAAR VENETIË, vertaald en ingeleid door Frans R.E. Blom. Franse tekst met Nederlandse vertaling, geïllustreerd en van aantekeningen voorzien. 192 p. Uitgave: Prometheus-Bert Bakker, Amsterdam, 2003. ISBN 90 351 2500 2. Prijs: € 29,95

Corrado Hoorweg, GEDICHTE. 90 Nederlandse gedichten met vertalingen in het Duits eraan toegevoegd door F.W. Buri. 200 p. Uitgave: Daniel Osthoff Verlag, Würzburg, 2002. ISBN 3-9805298-8-6. Prijs: € 16,- Voor donateurs € 12,-

Wendelin Ludwig, STABHOCHSPRINGER, Sämtliche Gedichte. 160 p. met 7 portretfoto's, met biografie. Genummerde oplage van 300 exemplaren. Uitgave: Verlag für Berlin-Brandenburg, Potsdam, 2004. ISBN 3-935-35-53-5. Prijs: € 20,-. Voor donateurs: € 15,-.

Conrad M. Stibbe, TREBENISHTA, The Fortunes of an Unusual Excavation, with a contribution by Rastko Vasic. 152 pp. met talrijke illustraties. Uitgave: "L'Erma" di Bretschneider, Roma 2003. ISBN 88-8265-212-2. Prijs: € 80,-. Voor donateurs: € 60,-

U kunt deze publicaties bij de boekhandel of bij ons bestellen. Alle prijzen zijn exclusief verzendkosten.

UW JAARLIJKSE OF EENMALIGE BIJDRAGE

Als afsluiting van deze laatste Nieuwsbrief van het oude jaar nodigen wij u uit uw eenmalige of jaarlijkse bijdrage op één van onderstaande rekeningen van onze Stichting over te maken.* Als sponsor of begunstiger ontvangt u niet alleen onze Nieuwsbrieven, maar ook een korting (meestal 20%) op onze boekuitgaven. Ook kunt u dan gratis in onze Nieuwsbrieven adverteren.

*** Een sponsor draagt ten minste 100 Euro, een begunstiger ten minste 25 Euro bij. ING bank nr. 4256674 of ABN-AMRO bank nr. 44.70.54.678 . Sinds 2010 heeft onze Stichting de ANBI-status, waardoor uw schenkingen aftrekbaar zijn voor de belasting.**